

Wisselende situaties in de netwerksamenleving

AUTEUR MARTIN DIJST

Het tijdsbudget dat nodig is om iemand honderd kilometer verderop te bereiken, is in de loop der eeuwen gekrompen van dagen tot nanoseconden. Toch zal fysieke afstand nooit echt tot het verleden gaan behoren.

De technische en economische mogelijkheden om contact te leggen met anderen om informatie te verkrijgen, te communiceren en te interacteren zijn enorm gegroeid. Dit manifesteert zich niet alleen in krimpende tijdsbudgetten, maar ook in activiteiten- en verplaatsingspatronen die minder afhankelijk worden van de woonbuurt en zich uitstrekken over grotere territoria, zelfs tot in cyberspace.

Deelname aan activiteiten kan niet plaatsvinden zonder relaties te leggen met andere personen, organismen of dingen, zoals gebouwen, instrumenten en materialen waarmee de activiteit wordt uitgevoerd. Dat was al zo in de tijd van de jagers en verzamelaars en dat is in het postindustriële tijdperk nog steeds zo. Contact hebben met andere personen houdt niet altijd in dat we in elkaars buurt moeten zijn, maar wel dat we ons tot op zekere hoogte met elkaar verbonden voelen. Kleine relationele afstanden kunnen met behulp van moderne communicatiemiddelen over grote fysieke afstanden gerealiseerd worden. Toch zijn daar vaak 'face to face'-ontmoetingen voor nodig. Er zijn verschillende sociale, juridische en economische verplichtingen die mensen bij elkaar brengen. Zo kan een verjaardag of begrafenis niet zonder bezoekers, moet een samenlevingscontract bij de notaris persoonlijk getekend worden en verwacht de werkgever dat zijn werknemer op kantoor verschijnt. Daarnaast rechtvaardigt de lange duur van diners en andere bijeenkomsten met belangrijke personen eveneens persoonlijk contact. Ten slotte kunnen persoonlijke ervaringen met stedelijke, kust- en berglandschappen niet ingewisseld worden voor ervaringen met een virtuele variant van deze landschappen.

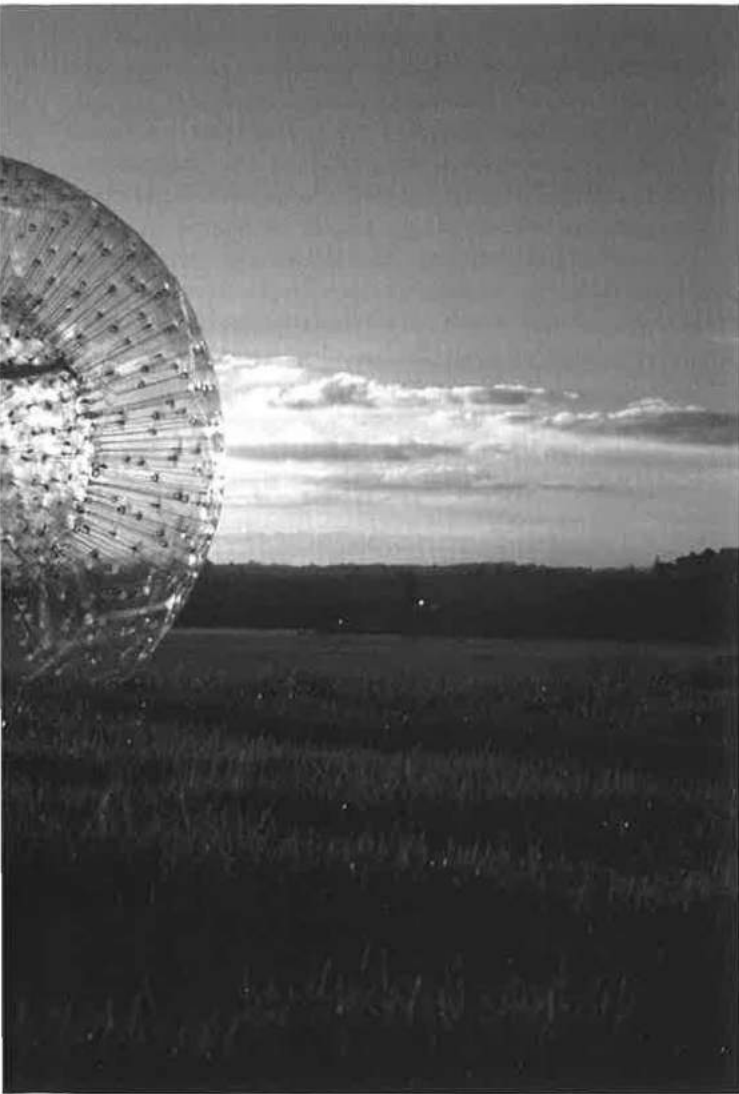
Dit belang van fysieke nabijheid manifesteert zich eveneens in relaties met andere materiële elementen in onze omgeving. Ons aardse bestaan leidt ertoe dat we geen stap kunnen verzetten zonder ons lichaam te verplaatsen en van materie om ons heen gebruik te maken.

Zorbonaut.

Het is nog nooit iemand gelukt een ei te bakken zonder koekenpan, een foto te maken zonder camera, duizend kilometer per uur te reizen zonder vliegtuig en de elektronische snelweg te betreden zonder gebruik te maken van een beeldscherm of een andersoortige 'interface'. Als gevolg van deze afhankelijkheid zal fysieke afstand nooit worden bijgezet in het rareitencabinet van de geschiedenis. Relationele en fysieke afstanden waren en blijven altijd van groot belang in relatiernetwerken. Toch is onze samenleving anders dan andere als gevolg van de voortschrijdende individualisering. Door de verruiming van economische, sociale, culturele en technologische mogelijkheden, krijgen relatiernetwerken een steeds persoonlijker,

gevarieerder, maar ook wisselender karakter. Het feit dat deze mogelijkheden in de netwerksamenleving niet voor iedereen toegankelijk zijn, vergroot de differentiatie in netwerken alleen maar meer. Traditionele sociale verbanden in de buurt, de klasse, de kerk en het gezin zijn en worden steeds meer ingewisseld voor zelfgekozen relaties met collega's, vrienden, kennissen en onbekenden dichtbij of veraf in de fysieke of virtuele wereld. We gaan naar pop- of klassieke concerten om ons te identificeren met elkaar en de musici, we bezoeken chatboxen om met gelijkgezinden te praten, we reizen naar attractieparken en winkelcentra om ons leven met nieuwe ervaringen

ge te verrijken, en we zoeken werkkringen waarin wij ons 'thuis' voelen of onze ambities kunnen waarmaken.

Potpourri

Deze ontwikkeling van persoonlijke netwerken zal steeds meer gevolgen hebben voor het gebruik van de fysieke ruimte in een netwerksamenleving. Gebouwen, parken, stations, beekjes, parkeergarages, winkels, restaurants, vliegvelden, auto's, wegen, personal computers, mobiele telefoons, documenten en dergelijke materiële verankerde en mobiele elementen, die tezamen met mensen en andere organismen deel uitmaken van de fysieke ruimte, zullen geïntegreerd worden in persoonlijke netwerken. De rijke variatie en dynamiek in deze netwerken zullen aanleiding geven tot een potpourri

van ruimtelijke interactie- en communicatiepatronen. Onder meer afhankelijk van de activiteiten waaraan iemand deelneemt, zal ieder mens deel uitmaken van verschillende persoonlijke netwerken. De een zal in zijn vrije tijd een ruimtelijk netwerk kennen waarin vrienden van de hockeyclub en sportvelden in het land zijn opgenomen. Een ander zal in weekenden de ene na de andere kroeg aan zijn dagelijks pad rijden, waardoor ontmoetingen met bekenden, maar ook onbekenden, op wisselende stedelijke locaties mogelijk zijn.

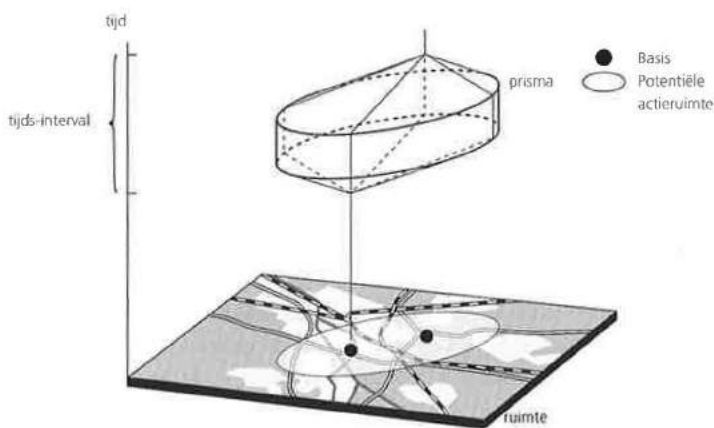
De ontwikkeling van dit palet van ruimtelijke relatienetwerken zal ook betekenis hebben voor plaatsen. Differentiatie en dynamiek in persoonlijke relatienetwerken zullen ertoe kunnen leiden dat beetje bij beetje karakteristieken van buurten en plaatsen veranderen. Dit biedt kansen, maar kan ook risico's voor economische en sociale karakteristieken van buurten met zich meebrengen. Door de toename van verplaatsingsafstanden zal het gebruik van winkels, cafés, restaurants, bioscopen, theaters en dergelijke afhankelijk worden van bezoekers aan locaties dan van de omwonenden. Toenemend gebruik van internet voor het aankopen van of informeren naar producten en het verkennen van uitgaansmogelijkheden zal deze ont koppeling tussen voorzieningengebruik en woonlocaties versterken. Dynamiek in de locaties die deel uitmaken van persoonlijke netwerken zal economische draagvlakken verder kunnen destabiliseren.

Op sociaal vlak zien we vergelijkbare processen. Voorzover in het verleden sociale en culturele integratie ophield bij de voordeur of de grens van de woonbuurt, zal dat steeds minder voorkomen. Persoonlijke netwerken, die ver over de buurtgrenzen heen reiken en zich wellicht ook in cyberspace uitstrekken, omvatten sociale contacten en uitwisseling van denkbeelden en gevoelens met personen die buiten de woonbuurt verblijven. Deze contacten kunnen positieve of negatieve bijdragen aan de integratie leveren. Voor zover de buurt nog wel een integratiekader vormt, zullen door het toenemende gebruik van de buurt door bezoekers de integratieprocessen veranderen.

Ondanks het dynamische en soms vluchtige karakter van persoonlijke relatienetwerken zullen veel van die netwerken zich groeperen en verankeren in de ruimte. In de vorm van een gebouwde omgeving of telkens terugkerende bezoekers zullen er specifieke plekken ontstaan waarin bepaalde relaties goed tot ontwikkeling komen en een relatief duurzaam karakter krijgen. We kunnen denken aan woonbuurten voor ouderen, recreatieparken voor jongeren, luxueuze winkel- en vrijetijdscentra, 'airport cities', buurten voor zwervers, of parken die overdag bezocht worden door gezinnen en 's avonds door homoseksuelen.

De netwerksamenleving waarvan persoonlijke relatienetwerken deel uitmaken is in ontwikkeling en vraagt om een wetenschappelijke benadering waarmee het ontstaan en de ontwikkeling van deze netwerken kunnen worden begrepen. Mijn uitgangspunt daarbij is dat relaties van een persoon met andere mensen en dingen door situaties waarin hij of zij verkeert, bepaald worden. Een voorbeeld is de situatie thuis waarvan ouders, broers en zussen, maar ook meubilair, communicatiemiddelen en huisdieren deel uitmaken. Maar ook op straat kun je contact leggen met andere mensen, gebruikmaken van straatmeubilair, winkelveorzieningen, vervoerswijzen en mobiele telefoons. Al deze situaties verwijzen naar de mogelijkheden die personen hebben om via deelname aan verplaatsingen met anderen mensen of dingen in fysiek contact te komen of om met behulp van informatie- en communicatiemiddelen virtueel contact mee te hebben. Daarnaast worden situaties gekenmerkt door individuele ervaringen en verwachtingen, die het ontstaan en de ontwik-

Figuur 1. Projectie van het prisma op een fysieke vlak.

keling van relaties kunnen beïnvloeden. Aldus kan een situatie worden opgevat als een veld van contact- en interactiemogelijkheden waarin relaties worden gelegd. Een individu komt in aanraking met veel wisselende situaties, en elke situatie is op zichzelf dynamisch, omdat iedere nieuwe of afwezige relatie het veld van mogelijkheden verandert. Ter illustratie: het vergeten van je mobiele telefoon belemmert de contactmogelijkheden met mensen die niet fysiek in een situatie aanwezig zijn.

Zorbonaut

De tijdgeografie biedt, mits ze gerestyled wordt, een goed fundament voor een situationeel perspectief op de netwerksamenleving. Deze theoretische benaderingswijze, van wie Hägerstrand de geestelijke vader is, ontstond in de jaren zestig in Zweden en is sindsdien een van de belangrijkste uitgangspunten voor geografisch en mobiliteitsonderzoek. De tijdgeografie is gebaseerd op de gedachte dat het leven van een individu, maar ook dat van andere organismen en materiële objecten, een ononderbroken pad door tijd en ruimte beschrijft. Deze paden kruisen elkaar in winkels, restaurants, woningen, werkplekken, stranden en andere activiteitenplaatsen die in de fysieke ruimte zijn gesitueerd. Met andere woorden: op deze locaties worden in fysieke nabijheid relaties gelegd tussen mensen, gebouwen, instrumenten of materialen.

De deelname aan activiteiten en verplaatsingen in tijd en ruimte wordt volgens Hägerstrand beïnvloed door drie typen beperkingen, die bekend staan als 'capability constraints' (biologische, geestelijke en instrumentele beperkingen), 'coupling constraints' (samenkomen van mensen en objecten om gemeenschappelijke activiteiten uit te kunnen voeren) en 'authority constraints' (fysieke, sociale, economische en juridische regels die de toegang tot activiteitenplaatsen beïnvloeden). Deze beperkingen, die opgelegd worden aan deelname aan activiteiten en verplaatsingen in tijd en ruimte, definiëren een driedimensionale tijd-ruimte die 'prisma' wordt genoemd. Hierbinnen kan het traject van een pad voor de duur van een bepaalde periode worden gekozen.

De projectie van het prisma op het fysieke vlak, zoals een plattegrond of landkaart, geeft het gebied aan waarbinnen het individu zijn pad kan vervolgen om aan activiteiten of verplaatsingen deel te nemen. Dit gebied noemen we de potentiële actieruimte, oftewel: de tijd-

ruimtelijke situatie waarbinnen alle mogelijke personen, vervoerswijzen, mobiele telefoons, winkels en andere materiële elementen gesitueerd zijn waarmee iemand relaties zou kunnen aangaan. Aangezien een fysieke ruimte in werkelijkheid niet tweedimensionaal is, kunnen we de potentiële actieruimte weergeven als een ballon die ieder individu denkbeeldig met zich meedraagt als een soort Zorbonaut. De potentiële actieruimte hangt als het ware als een onzichtbare plastische ruimte om een persoon heen. Deze kan onder invloed van de drie genoemde beperkingen van vorm en grootte veranderen. Meer in het bijzonder worden potentiële actieruimten bepaald door de locatie van de startpunten en bestemmingen, het beschikbare tijdsbudget en de snelheid van de beschikbare vervoerswijzen. Op één dag heeft een persoon in de regel meerdere actieruimten.

Potentiële actieruimten zijn niet alleen 'plastisch', maar hebben ook een 'vloeibaar' karakter. Dit kunnen we vanuit twee perspectieven inzichtelijk maken. Als een persoon zich door een ruimte beweegt, zullen mensen en objecten uit zijn of haar potentiële actieruimte van karakter veranderen, verdwijnen of worden opgenomen in deze persoonlijke uitsnede van het landschap. Omgekeerd zal, wanneer een persoon zich niet door de ruimte verplaatst, het landschap binnen de actieruimte wijzigen. Het landschap is niet statisch, maar een dynamisch geheel van mensen, die hun eigen actieruimten met zich meevoeren, en van andere materiële objecten, die verouderen of bewegen door de ruimte.

Individuele relatienetwerken groeperen en verankeren zich in de fysieke ruimte.

Vernieuwde tijdgeografie

De potentiële actieruimte vormt een belangrijke dimensie van de situatie waarin iemand kan verkeren. Het verwijst echter uitsluitend naar manieren om fysiek met iemand of andere dingen in contact te komen

Door de opkomst van internet, sms, e-mail en mobiele telefoons zijn de mogelijkheden om in contact te komen met anderen en met informatiebronnen enorm vergroot. Hoewel het gebruik van informatie- en communicatiemiddelen aanvankelijk op slechts marginaal aandacht van tijdgeografen kon rekenen, krijgt het langzamerhand een plek binnen de theorie. Aangezien het gebruik van ICT-middelen altijd geënt is op materiële situaties, zal het gebruik ervan beïnvloed worden door de eerder genoemde 'capability', 'coupling' en 'authority constraints'. Dit geeft onder meer aan dat deze middelen niet altijd en overall tegen dezelfde kwaliteit en prijs toegankelijk zijn. Daarnaast zullen drukbezette mensen vaker de voorkeur geven aan mobiele, maar kortstondige elektronische contacten. Ten slotte wordt het gebruik van ICT-apparatuur in bepaalde voertuigen en gebieden vanwege veiligheidsredenen en ter voorkoming van overlast wettelijk of via sociale normen ingedamd. Kortom: het bezit en mogelijk gebruik van ICT-middelen ten behoeve van relaties met anderen of andere informatiebronnen zal deel moeten uitmaken van situaties waarin personen verkeren.

Ondanks dat het feit dat Hägerstrand het belang van attitudes en gevoelens voor toekomstige activiteiten en verplaatsingen nog heeft ontkend, heeft hij ervoor gekozen om zich te beperken tot het materiële fundament van situationeel handelen. Die keuze kan de netwerksamenleving problematisch worden, aangezien door het gebruik van nieuwe technologie niet alleen de keuzemogelijkheid

om te communiceren worden verruimd, maar mensen ook blootgesteld worden aan grotere hoeveelheden informatie die hun gedachten, gevoelens, doelstellingen en daarmee uiteindelijk ook hun deelname aan toekomstige relaties sterk kunnen beïnvloeden. Deze blootstelling aan informatie vindt plaats via ontmoetingen met mensen, documenten, personal computers, mobiele telefoons en andere informatiedragers en -poorten, die plaatsvinden op kruispunten van individuele paden binnen actieruimten. Een TomTom-navigators kan bijvoorbeeld informatie geven over routes en bestemmingen die de gebruiker ertoe zetten onbekende gebieden te betreden, die nieuwe mogelijkheden voor contacten bieden. Ditzelfde geldt voor een medepassagier die gunstige ervaringen heeft met uitgaansgelegenheden in een bepaalde buurt die de bestuurder vanwege negatieve indrukken altijd heeft gemeden.

De mentale dimensie van situaties blijft niet beperkt tot huidige attitudes en gevoelens. Ervaringen met situaties en relaties uit het verleden en verwachtingen over toekomstige relaties zullen het benutten van contactmogelijkheden beïnvloeden. Negatieve ervaringen met bepaalde mensen of winkels kunnen ertoe leiden dat deze in het vervolg gemeden worden. Daarnaast kunnen contacten die in het verleden zijn opgebouwd met gezin, familie, vrienden en kennissen, ondanks het feit dat ze in de regel niet allen fysiek in actieruimten aanwezig zijn, tóch een rol spelen bij de keuze voor bepaalde interactie- en communicatiemogelijkheden. Dit sociaal kapitaal kan bijvoorbeeld worden aangesproken door een moeder die in haar potentiële actieruimte niet in staat is haar kind op tijd bij het kinderdagverblijf op te halen. Via een mobiele telefoon kan zij haar partner inschakelen, die deze taak van haar over kan nemen.

Wisselende situaties en onderzoek

De netwerksamenleving is een samenleving waarin concrete, lokale interacties tussen mensen en hun materiële wereld, net als in allerlei andere type samenlevingen uit het verleden en heden, fundamenteel zijn. In vergelijking zijn we echter minder zeker van waar, wanneer, met wie en hoe deze interacties zullen plaatsvinden. Mensen in westerse samenlevingen participeren meer dan vroeger en elders in wisselende en dynamische situaties, die mogelijkheden bieden voor het ontstaan van nieuwe relaties en gebeurtenissen. Op hun beurt wijzigen die relaties de toekomstige situaties waarin personen zullen verkeren.

Dit perspectief op de netwerksamenleving heeft consequenties voor de wijze waarop we deze samenleving bestuderen. Allereerst zullen personen zoveel mogelijk integraal bestudeerd moeten worden. Het gaat daarbij niet uitsluitend om de materiële dimensie van hun handelen, zoals in de klassieke tijdgeografie, maar eveneens om de technische en mentale mogelijkheden die bij hun handelen een rol kunnen spelen. Daarnaast zal onderzoek naar sociaal-ruimtelijke processen zich niet moeten laten beperken door ruimtelijke begrenzingen van buurten, steden, regio's of landen. Onderzoek zal meer gebaseerd moeten worden op het 'volgen-van-de-actor'-principe. Dit impliceert het in kaart brengen van alle relaties met personen en materiële elementen die relevant zijn voor het functioneren van

Het gebruik van ICT kan en moet ingepast worden in de tijdgeografie.

een individu. Binnen deze persoonlijke netwerken kan de betekenis van plaatsen bestudeerd worden. Zoals gesteld, biedt tijdgeografie daartoe een goed uitgangspunt mits zij aangevuld wordt met inzichten uit de sociologie, zoals bijvoorbeeld 'actor-network'-theorie en het 'new mobilities'-paradigma, en de sociale psychologie, zoals 'attitude'- of de 'prospect'-theorie.

In dit artikel is van deze inzichten al veelvuldig gebruik gemaakt.

Martin Dijst (m.dijst@geo.uu.nl) is als hoogleraar Sociale Geografie verbonden aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij doet veelvuldig onderzoek op het snijvlak van mobiliteit, ICT en stedelijke ontwikkeling.

Literatuurselectie

- Crang, M. (2001) Rhythms of the city: temporalised space and motion. In: J. May en N. Thrift (Eds.) *Timespace: geographies of temporality*. New York/Londen: Routledge.
- Dijst, M. (2004) ICT and accessibility: an action space perspective on the impact of new information and communication technologies. In: M. Beuthe, V. Himanen, A. Reggiani & L. Zamparini (Eds.) *Transport developments and innovations in an evolving world*. Berlijn: Springer.
- Dijst, M. (2006a) Stilstaan bij beweging: over veranderende relaties tussen mensen en mobiliteit. Utrecht: Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht (oratie).
- Dijst, M. (2006b) ICT and social networks: towards a situational perspective on the interaction between corporeal and connected presence. Resource paper prepared for the 11th International Conference on Travel Behaviour Research (ITBR), Kyoto, August 16-20, 2006.
- Hägerstrand, T. (1970) What about people in regional science? *Papers of the Regional Science Association* 24, pp. 7-21.
- Hart, J. de (2005) Voorbeelden & nabeelden: historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kwan, M.-P. (2001) Cyberspatial cognition and individual access to information: the behavioural foundation of cybergeography. *Environment and Planning B* 28, pp. 21-37.
- Pred, A. (1981) Social reproduction and the time-geography of everyday life. *Geografiska Annaler* 63B, pp. 5-22.
- Urry, J. (2004) Connections. *Environment and Planning D* 22, pp. 27-37.